

Semantic analysis of the concept of National Interests in the Holy Quran

Hussein Mohammadisirat*

Received: 2020/09/19

Seyyed Erfanodin Afzali**

Accepted: 2021/06/03

Abstract

One of the basic concepts in political systems that defines the roadmap of states is "National Interest", which consists of two components: "Benefit" and "Nationality". Islamic political thought needs to redefine such concepts in its system and the most original source for understanding the Islamic approach is the Holy Quran. Therefore, in a linguistic semantics analysis, we answer the question: what national interests mean in the perspective of the Holy Qur'an. Benefit has features such as being stable, being good and conforming to the truth. To understand the concept of nationality, Quranic interpretations that express social frameworks were examined and the terms which is used in Qur'an in these words: Ummah, Diyar, Qoum, Qariyah, Ta'efah, Nas, Asheerah, Qabilah and Nation were studied. The Holy Quran has a contingent approach to the framework of human society and defines it in the model of human common behavior, and next to this approach, it points to the originality of ideological boundaries. The Holy Qur'an considers Islamic government to be in charge of pursuing interests with the priority of spirituality, and defines these interests in the interaction of two dimensions; national borders that are necessary for human modern life and the original ideological border. Utilitarianism under the concept of national interests is considered a genuine matter and, consequently, human innate utilitarianism has been confirmed. In the Qur'anic literature, it is considered a deity worthy of worship that is beneficial. On the other hand, the importance of the issue of customary and contemplative demarcation of countries and communities, which according to Quranic analysis is a respectable and common thing in which not only the identity and independence of countries is important but also every government is tasked to protect society and its ideals. To provide benefits, and given the contingent acceptance of human communities in the Holy Qur'an, it seems that the human need today, which is the national framework, is accepted by the Qur'an.

Keywords: Foreign policy, Holy Qur'an, Nationality, National interests, Interest, Semantic analysis, Content analysis.

* Assistant Professor of Political Science, Department of Iranian Issues, Imam Sadiq University, Faculty of Islamic Studies and Political Science, Tehran, I.R.Iran (Corresponding author).

mohammadisirat@isu.ac.ir

 0000-0002-7998-2937

** Master's student in Political Science, Imam Sadiq University, Tehran, I.R.Iran.

Seyederfan75@gmail.com

 0000-0003-4418-2427

تحلیل معناشناسانه مفهوم منافع ملی در قرآن کریم

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۳

مقاله برای بازنگری به مدت ۱۳۱ روز نزد نویسندگان بوده است.

حسین محمدی سیرت*

سید عرفان‌الدین افضلی**

چکیده

از جمله مفاهیم مبنایی که در نظام‌های سیاسی دولت - ملت محور نقشه راه دولت‌ها را مشخص می‌کند مفهوم «منافع ملی» است. اندیشه سیاسی اسلام نیازمند بازتعریف این دست مفاهیم در منظومه خویش بوده و اصیل‌ترین منبع جهت فهم رویکرد اسلامی، قرآن کریم است، لذا در قالب پژوهشی کیفی و معناشناسانه دو مفهوم منفعت و ملیت را در ادبیات قرآنی بررسی نمودیم تا به این سؤال پاسخ دهیم که منافع ملی در منظر قرآن کریم چه مقوله‌هایی را شامل می‌شود. منفعت در قرآن کریم دارای ویژگی‌هایی چون پایدار بودن، خیر بودن و تطابق با حقیقت را شامل می‌شود. برای فهم مفهوم ملیت، تعابیر قرآنی‌ای که بیانگر چهارچوب‌های اجتماعی است؛ مورد بررسی قرار گرفت و اصطلاحات امت، دیار، قوم، قریه، طایفه، ناس، عشیره، قبیله و شعب مطالعه شد. نتیجه آنکه قرآن کریم به چهارچوب جامعه انسانی رویکردی اقتضائی دارد و آن را در الگوی عرف بشری تعریف می‌کند و در کنار این مرز اقتضائی به اصالت مرزهای عقیدتی اشاره می‌کند. قرآن کریم دولت اسلامی را مأمور به تعقیب منافع با اولویت منافع معنوی دانسته و این منافع را در تعامل دو مرز ملی که اقتضاء امروز زیست بشری است و مرز اصیل عقیدتی تعریف می‌کند.

واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، سیاست خارجی، قرآن کریم، معناشناسی، ملیت، منافع ملی، منفعت.

* استادیار علوم سیاسی (مسائل ایران)، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

mohammadisirat@isu.ac.ir

0000-0002-7998-2937

** دانشجوی علوم سیاسی مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

seyederfan75@gmail.com

0000-0003-4418-2427

مقدمه

بیان مسئله: با گسترش روزافزون روابط کشورها در عرصه‌های مختلف، بسیاری از مفاهیم سیاسی دستخوش تغییرهای ساختاری و محتوایی شده‌اند. حاصل این تغییرات، بعضاً بروز ابهام‌هایی است که اسلام به‌عنوان یک مکتب، وظیفه پاسخ دادن به آنها را دارد. ازجمله این مفاهیم می‌توان به «منافع ملی» اشاره داشت که در کانون سیاست متعارف قرار دارد. پیروزی انقلاب اسلامی و طرح مقوله راهبردی «مصالح دینی»، بحث از معنای منافع ملی را مجدداً مطرح کرد و به‌عنوان مسئله‌ای جدی وارد گفتمان تحلیلی - انتقادی جامعه نمود که دغدغه اصلی محققان در نوشتار حاضر را شکل می‌دهد.

اهمیت: نظام‌های سیاسی در سراسر جهان براساس اصول و شاخص‌های حکمرانی، عملکردهای متفاوتی دارند که براساس استانداردهای اصولی یکی از مهم‌ترین شاخص‌ها، منافع ملی است. براین‌اساس پژوهش حاضر دارای اهمیت نظری است چراکه به تبیین و تحکیم ساخت نظری نظام سیاسی از رهگذر تدقیق مفهوم منافع ملی کمک می‌نماید. این پژوهش ضرورتی راهبردی نیز دارد؛ چراکه می‌توان آن را در راستای تقویت نظام تصمیم‌گیری سیاسی در کشور نیز ارزیابی کرد.

ضرورت: عدم توجه به روایت بومی و به‌روز از منافع ملی می‌تواند زمینه حاکمیت گفتمان سکولار را فراهم سازد. براین‌اساس پژوهش حاضر دارای ضرورت نظری است. افزون بر این، ضعف در درک جامع از منافع ملی می‌تواند به اتلاف منابع ملی نیز منجر شده و در نتیجه نظام تصمیم‌سازی ملی را تضعیف نماید. با این تفسیر، تحقیق حاضر دارای ضرورت کاربردی نیز می‌باشد.

اهداف: تقویت گفتمان بومی در حوزه علوم سیاسی، از طریق تحلیل مؤلفه‌های قرآنی در موضوع منافع ملی، هدف اصلی این پژوهش را شکل می‌دهد. در کنار این هدف، ترویج گفتمان قرآنی در مطالعات سیاسی، و کمک به اصلاح و تقویت فرایند تصمیم‌گیری ملی، به‌عنوان دو هدف فرعی مدنظرند.

سؤال‌ها و فرضیه: پژوهش حاضر اکتشافی بوده و فرضیه‌آزما نیست؛ به‌همین‌خاطر بر نظام سؤال‌ها استوار است. پرسش اصلی عبارت است از: مؤلفه‌های معنایی منافع ملی در قرآن کریم کدامند؟ دراین‌راستا سؤال‌های فرعی عبارت‌اند از: پایه نظری منافع ملی براساس

دیدگاه‌های متفاوت چیست؟ منافع ملی از چه عناصر بنیادینی تشکیل شده است؟ تفاوت تعاریف رایج از منافع ملی در مکاتب مختلف با تعریف قرآن‌بنیاد در چیست؟

۱. پیشینه پژوهش

آثار موجود در خصوص منافع ملی را می‌توان در دو سطح بررسی نمود:

۱-۱. سابقه پژوهش در نشریه دانش سیاسی

تلاش برای تحلیل، نقد و یا بازتعریف مفهوم منافع ملی با رویکردی بومی، در دو مقاله از نشریه دانش سیاسی مدنظر بوده است. هراتی و سلیمانی (۱۳۹۶) به ابهام میان مفهوم و مصداق در منافع ملی جمهوری اسلامی توجه داشته‌اند؛ لکن بازتعریفی بومی در مفهوم منافع ارائه نداده‌اند. در مقاله دیگر، خانی (۱۳۸۹) با رویکردی مفهومی فقط مناسبات اخلاق و منفعت را در روابط بین‌الملل تحلیل نموده است. با این توصیف مشخص می‌شود که پژوهش حاضر به دلیل ابتناء بر مطالعه‌ای قرآنی، متمایز است.

۱-۲. سابقه پژوهش در سایر منابع علمی

سایر آثار موجود را با توجه به رویکرد محققان، می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد:
الف. آثاری که در قالب سنت واقع‌گرایی پژوهش شده‌اند. در رویکرد واقع‌گرایی می‌توان به طیف متنوعی از نویسندگان اشاره داشت که محور اصلی و مشترک دیدگاه ایشان آن است که؛ منافع ملی جوهر سیاست را شکل داده، تحت تأثیر زمان و مکان قرار نمی‌گیرد، با قدرت فهم می‌شود، و بالاخره اینکه معیاری ابدی است که به وسیله آن اقدام سیاسی ارزیابی و هدایت می‌شود (Morgenthau, 1945, p. 14).

ب. آثاری که در سنت آرمانگرایی پژوهش شده‌اند. این گروه از محققان معتقدند منافع ملی امری تجزیه‌پذیر و جدای از اراده رهبران کشورها است. منافع ملی مرکب از ارزش‌هایی است که نمی‌توان آن را به صورت عینی، حتی با مقیاس قدرت، اندازه‌گیری کرد (نک. لینکلتر، ۱۳۸۵، فصل اول).

پ. آثاری که در سنت اخلاق‌محور و از منظری دینی پژوهش شده‌اند. امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) در چهارچوب اندیشه سیاسی اسلامی زمینه تحول در فهم منافع ملی

را فراهم کرد و دیگر پژوهشگران با الگو قرار دادن این رویکرد تلاش‌هایی در جهت تبیین آن نمودند. مبانی و اصول فهم دیدگاه امام در موضوع منافع ملی عبارتست از: حفظ موجودیت و هویت جامعه، حفظ نظام با تمام توان، ضرورت تشکیل حکومت اسلامی و پاسداری از آن، بهری‌گیری از امکانات مادی و معنوی، وحدت و همدلی، پیروی از اهل بیت عصمت و طهارت و مقاومت در مقابل مشکلات و سختی‌ها. ایشان با تکیه بر اصول دینی، منافع ملی را برای یک حکومت اسلامی تبیین کرده و آن را در گرو تحقق ارزش‌های فوق می‌داند (نک. خانی و محمدی سیرت، ۱۳۹۵). در همین ارتباط قبادی (۱۳۸۴) لازمه بقای دولت‌ها را منوط به سازگاری ایشان در عرصه داخلی و خارجی می‌داند و معتقد است برای رسیدن به تعریفی جامع از منافع ملی ایران، باید تعارض‌های ایدئولوژیک احتمالی را با توجه به جایگاه راهبردی ارزش‌ها حل نمود. نقطه ضعف دسته اول آثار عدم توجه به ارزش‌ها و هنجارها و تعریف منافع ملی براساس قدرت حاکمه است. دیدگاه دسته دوم نیز از این جهت ناقص به نظر می‌رسد که به صورت آرمانی ارزش‌های مردمی را متناظر با منافع ملی یک کشور پنداشته‌اند. انتزاعی و سیال بودن معنا و مصادیق منافع ملی از مهم‌ترین نقاط ضعف این دیدگاه محسوب می‌شود، اما دسته سوم آثار اگرچه از حیث رویکردی مورد تأیید و مشابه پژوهش حاضر است، اما عموماً از حیث رجوع به نص و منابع دست اول، محل نقد هستند؛ بنابراین نوآوری پژوهش پیش‌رو در مقایسه با منابع مذکور عبارتست از: عبور از مطالعات غیربومی از سویی، و تلاش در فهم قرآنی از مفهوم منافع ملی.

۲. مبانی مفهومی و نظری

با توجه به ضرورت تبیین مرزهای مفهومی و نظری، در ادامه مبادی بحث ارائه شده‌اند:

۲-۱. منفعت

معنای این واژه «فایده» و «بهره» - از ریشه «نفع» - ذکر شده است. نفع هم می‌تواند به‌عنوان هدفی دربردارنده فایده تلقی شود، و هم دلالت بر ابزار و یا روشی داشته باشد که برای رسیدن به بهره استفاده می‌شود. نقطه مقابل نفع، «ضرر» است و این معنا در قرآن کریم^۱ مکرراً استفاده شده است (نک. راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص. ۸۱۹؛

حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۴۸۶؛ قرشی بنایی، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص. ۹۷؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۶۱۹.

۲-۲. ملیت

این واژه در اصل همانند دین است و دلالت بر آیین الهی‌ای دارد که توسط پیامبران برای انسان ارائه شده است. به همین خاطر واژه ملت به اسم پیامبری اضافه می‌شود که آیین مزبور مستند به ایشان بوده است، مانند: «فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ» (آل عمران / آیه ۹۵)؛ حال آنکه دین، کاربردی عام دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص. ۷۷۴). به عبارت دیگر دین به خداوند متعال و پیامبر نسبت داده می‌شود اما ملت به امام و آورنده دین (قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص. ۲۹۰). شهید مطهری مفهوم «ملیت» در منظومه فکری اسلامی و غربی را بسیار متمایز دانسته و معتقد است که مفهوم مدرن ملیت، در تعریف خودپرستانه و با عنوان «ناسیونالیسم» قوام یافته و با مفهوم اسلامی آن بسیار متفاوت است؛ اسلامی که بر وحدت انسانی تأکید دارد (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱۴، صص. ۵۱-۴۸). روشن است که مفهوم ملیت در گفتمان قرآن کریم با ملیتی که مراد اندیشمندان علوم انسانی مدرن است و حاوی معنای رایج کنونی می‌باشد، متفاوت است و زبان قرآن از واژگان دیگری برای تعریف این مفهوم استفاده کرده است. در نتیجه سؤال اصلی بخش مذکور را این‌گونه مطرح می‌نماییم که: قرآن کریم از چه واژه یا واژگانی جهت بیان این مفهوم (ملیت) استفاده کرده است؟

۲-۳. منافع ملی

این اصطلاح در چهارچوب نظری دانش سیاست، تعاریف بسیاری دارد که می‌توان آنها را در دو دسته دولت و یا ملت محور جای داد:

جدول شماره (۱): تعریف‌های منتخب از منافع ملی

تعاریف ملت محور		تعاریف دولت محور	
منظور منافع مشترک مردم است که برآمده از منفعت‌های خرد افراد و گروه‌های جامعه دانسته می‌شود و جامعه تعقیب می‌شود	خیر مشترک	در این تعریف، ماهیت منفعت ملی صیانت از تمامیت ارضی با استفاده از منابع مختلف قدرت است. دولت‌ها موظف	حفظ تمامیت ارضی

تعاریف ملت محور		تعاریف دولت محور	
(کلینتون، ۱۳۷۹، ص. ۷۲).		به صیانت از تمامیت ارضای به عنوان ایده اصلی منافع ملی گذشته از ملاحظات تاریخی، زبانی و... هستند (منصوری، ۱۳۹۶).	
در نظام‌های سیاسی مردم‌سالار معمولاً منافع ملی تحت تأثیر مطالبات مردم شکل می‌گیرد. به همین دلیل است که این تلقی از منافع ملی، نسبت به منافع راهبردی که توسط دولتمردان بلندمرتبه مشخص می‌شود؛ معنایی وسیع‌تر دارد (Nye, 2002, p. 139).	مطالبات مردم	منظور از منافع ملی در واقع اولویت و ترجیح‌های بازیگران است که توسط تصمیم‌گیرندگان اصلی در سطح ملی در یک نظام سیاسی مشخص می‌شوند (Krasner, 1978, p. 54).	خواسته افراد تصمیم‌گیر اصلی
این ارزش‌ها هستند که شکل‌دهنده منافع ملی می‌باشند. هر چند ممکن است در مواردی این ارزش‌ها به دقت تدوین نشده باشند (کلینتون، ۱۳۷۹، ص. ۷۴).	ارزش‌های حاکم	منفعت ملی به رژیم‌های سیاسی حاکم بستگی دارد؛ به طوری که این اندیشه‌ها است که منافع ملی و شیوه کنشگری کشورها در قلمرو روابط بین‌الملل را تعیین می‌کند (Aron, 1967, p. 89).	اندیشه دولت‌ها و رژیم‌ها
		مورگنتا عقیده دارد منافع ملی حسب قدرت تعریف می‌شود (Morgenthau, 1945, p. 14).	منافع قدرت

(طراحی توسط نویسندگان)

در تعریف مختار که در منظری دینی معنا می‌شود، منفعت‌طلبی امری اصیل قلمداد می‌شود و به تبع از این گزاره منفعت‌طلبی فطری انسان در نگاه قرآن نیز تأیید می‌شود. از طرف دیگر منفعت‌طلبی در یک محدوده جغرافیایی خاص و ذیل یک دولت نیز امری منطقی و محترم و درعین حال واجب تلقی می‌شود. این مسئله نشان‌دهنده آن است که هر دولتی موظف به تأمین منفعت ملی براساس ارزش‌ها و آرمان‌های ملتش می‌باشد. تفاوت نظریه مختار با دیدگاه‌های فوق در منبع تعریف است به صورتی که در دسته‌بندی‌های فوق این اراده انسان‌ها بود که منافع ملی را در عرصه نظر و عمل شکل

می‌داد اما در گفتمان قرآنی این تعریف، در عین پذیرش خواست انسان، مبنایی توحیدی و خدامحور دارد.

۲-۴. الگوی مفهومی

منظور از الگو مجموعه عناصر تشکیل‌دهنده یک پدیده هستند که به صورت منطقی و منظم و در قالب شبکه‌ای ساده یا پیچیده از روابط، ساخته و پرداخته شده است.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از حیث نوع، بنیادی؛ و از حیث رویکرد محققان، توصیفی – تحلیلی است. برای گردآوری داده‌ها از روش اسنادی و برای تحلیل آنها از روش «تحلیل محتوای کیفی» با تأکید بر مطالعات زبان‌شناسی استفاده شده است.

۳-۱. معرفی

امتیاز برجسته تحلیل محتوا، ابتدای آن بر معانی مندرج در متون می‌باشد. در تحلیل محتوای کیفی، بر روی عناصر ذهنی تأکید خاص رفته و از تقلیل معانی به شاخص‌های کمی و عددی دوری می‌شود. به همین خاطر است که تفسیر و تدبیر جهت یافتن دلالت‌های متن در اولویت نخست می‌باشد. از آنجاکه در پژوهش حاضر، معانی موردنظر نص (قرآن کریم) موضوعیت دارد، بنابراین محققان هیچ نظریه‌ای را به‌عنوان نظریه مبنا انتخاب نکرده و به‌جای آن تلاش نموده‌اند تا روایت و نگرش قرآنی را به عناصر اولیه «منافع ملی» یعنی منفعت و ملیت استنباط و ارائه نمایند. به همین خاطر از روش تحلیل محتوای کیفی که با تحلیل زبان‌شناسانه متعارف در حوزه مطالعات قرآنی، تناسب بیشتری دارد استفاده نموده‌اند.

۳-۲. کاربری

جهت عملیاتی نمودن روش ترکیبی (تحلیل محتوا و معناشناسی) چند گام اساسی در این پژوهش برداشته شده است:

گام اول. تحدید موضوعی: که شناخت مرزهای مفهومی ناظر بر عناصر اولیه منافع ملی را در پی داشته است.

گام دوم. نمونه‌گیری: در پژوهش حاضر نمونه‌گیری به صورت هدفمند از میان آیات قرآن و مستند به نظر نخبگان صورت گرفته است. به این صورت که مدخل‌های مورد نیاز برای جستجوی آیات شریفه و همچنین آیات منتخب جهت ورود به مرحله تحلیل معنایی، براساس نظر کارشناسی نخبگان - که به صورت هدفمند و در ارتباط با موضوع پژوهش انتخاب شده‌اند - صورت گرفته که در جدول زیر اسامی آنها آمده است:

جدول شماره (۲): اسامی نخبگان

اسم	معرفی
حجت‌الاسلام والمسلمین الهی‌زاده	معاون سابق پژوهشی مؤسسه اسراء قائم مقام دانشگاه علوم قرآنی
حجت‌الاسلام و المسلمین علی اسدی	عضو هیئت علمی دفتر تبلیغات اسلامی و از مؤلفان دایرةالمعارف قرآن کریم
حجت‌الاسلام محمد فراهانی	عضو هیئت علمی دانشگاه علوم قرآنی

گام سوم. استنباط دلالت‌ها: با بررسی تفاسیر معتبر اهل سنت و شیعه، دلالت‌ها استخراج و مفاهیم مرتبط، استنباط و ثبت شده‌اند (ثبت نکات کلیدی و مفهوم‌سازی).
گام چهارم. مقوله‌بندی: آن دسته از کدها که با یکدیگر موضوع مشترکی دارند، گروه‌بندی شده و مقوله‌ها شکل گرفته‌اند.

گام پنجم. الگوسازی: در پایان و از رهگذر تنظیم شبکه روابط (ساده و پیچیده) بین عناصر و معانی مختلف شناسایی شده، الگوی مفهومی موردنظر تدوین شده است.

۴. تحلیل منفعت در گفتمان قرآنی

واژگان و مشتقات مرتبط با مفهوم منفعت در ۴۹ آیه قرآن کریم به کار رفته است که به منظور فهم معنای قرآنی منفعت، آیات مورد اشاره بررسی و تحلیل شده و درنهایت در چهارچوب روش تحلیل محتوا معنای قرآنی استخراج می‌شود. مفاهیم مورد بررسی با استنادهای تفسیری و لفظی مطالعه شده و اصول ذیل مورد توجه است:

الف. التزام به نص و ظاهر آیه و توجه به معانی برگرفته از الفاظ قرآن کریم؛

ب. استخراج عناوین گویا و کوتاه؛

پ. اولویت درک دلالت‌های آشکار که محل اختلاف زیادی نیستند؛
 ت. تدوین بسته‌های معنایی در قالب جمله‌های خبری یا انشائی؛
 ث. بنای ساختارهای مفهومی استنباط شده بر معانی صریح و آشکار برآمده از مباحث مفهومی و سیاقی آیات شریفه تا از اعتبار حداکثری در دلالت‌گیری برخوردار باشد. در جدول زیر تمامی واژگان مستخرج مرتبط با منفعت از نص قرآن کریم آمده است:

جدول شماره (۳): کاربردهای اسمی مصدر نفع

اسم و مصدر							
متافع	بقره/ ۲۱۹	نحل/ ۵	حج/ ۳۳	مؤمنون/ ۲۱	یس/ ۷۳	غافر/ ۸۰	حدید/ ۲۵
متافع	حج/ ۲۸						
نفعاً	نساء/ ۱۱	مائده/ ۷۶	اعراف/ ۱۸۸	یونس/ ۴۹	رعد/ ۱۶	طه/ ۸۹	فرقان/ ۳
نفعه	حج/ ۱۳						
نفعهما	بقره/ ۲۱۹						

جدول شماره (۴): کاربردهای فعلی مصدر نفع

فعل				
يَنْفَعُ	بقره/ ۱۶۴	مائده/ ۱۱۹	انعام/ ۱۵۸	رعد/ ۱۷
لَا يَنْفَعُ	شعراء/ ۸۸	روم/ ۵۷	سجده/ ۲۹	غافر/ ۵۲
تَنْفَعُ	ذاریات/ ۵۵			
لَا تَنْفَعُ	طه/ ۱۰۹	سباء/ ۲۳		
يَنْفَعُهُمْ	غافر: ۸۵			
لَا يَنْفَعُهُمْ	بقره/ ۱۰۲	یونس/ ۱۸	فرقان/ ۵۵	
لَا يَنْفَعُكُمْ	هود/ ۳۴	انبیاء/ ۶۶		
أَنْ يَنْفَعَنَا	یوسف/ ۲۱	قصص/ ۹		
لَا تَنْفَعُهَا	بقره/ ۱۲۳			
لَا يَنْفَعُنَا	انعام/ ۷۱			
لَا يَنْفَعُكَ	یونس/ ۱۰۶			

فعل	
حج/۱۲	لَا يَنْفَعُهُ
شعراء/۷۳	يَنْفَعُونَكُمْ
زخرف/۳۹	لَيَنْفَعَكُمْ
ممتحنه/۳	لَتَنْفَعَكُمْ
يونس/۹۸	فَتَنْفَعَهَا
مدثر/۴۸	فَمَا تَنْفَعُهُمْ
عبس/۴	فَتَنْفَعُهُ
اعلیٰ/۹	إِنْفَعَتِ

۴-۱. نمونه کاربرد روشی

«إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ» (بقره / آیه ۱۶۴). مرحوم علامه طباطبایی این آیه را بیانگر مجموعه‌ای از نعمات ارضی و سماوی الهی بر انسان می‌داند که سودی پایدار را بر همه ایشان توزیع می‌کند، سودی که براساس رحمت الهی مؤمن و غیرمؤمن ندارد و نعمتی همگانی است (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱، صص. ۳۹۸-۳۹۶). می‌توان از این آیه به این نکات رسید:

جدول شماره (۵): ساخت معنایی آیه ۱۶۴ سوره بقره

آیه	بسته معنایی	واژه	کد
بقره/۱۶۴	کشتیرانی و سود حاصل از آن مصداقی است از «منفعت»	الْفُلُكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ	۱-۱
	نفع قرآنی مفهومی است اخروی و درعین حال دنیوی	فِي الْبَحْرِ	۲-۱
	ازجمله نشانه‌های رحمانیت الهی نفع‌رسانی به بندگان است	بِمَا يَنْفَعُ	۳-۱
	منفعتی برای عامه مردم و تمامی انسان‌ها	النَّاسَ	۴-۱

سایر آیات شریفه نیز بر همین سیاق تجزیه و تحلیل شده و در قالب جداولی بسته‌های معنایی آنها تدوین شده است.

۴-۲. دسته‌بندی مقوله‌های قرآنی منفعت براساس تحلیل آیات شریفه

پس از بررسی تمامی واژه‌ها و مشتقات، مجموع مفاهیم و بسته‌های معنایی به‌دست

آمده را طبق روش تحلیل محتوا در یک جدول دسته‌بندی نموده و در ذیل عناوینی کلان همگی را به مفاهیم و سپس مقولات اساسی تقسیم می‌کنیم که در نهایت به چهارچوبی قرآنی از مفهوم کلان «نفع» دست خواهیم یافت که ما را قادر خواهد ساخت تا به ارائه تعریفی مستدل و منطقی در پرتو آیات قرآن کریم بپردازیم. جدول مفاهیم و مقولات واژه نفع به شرح ذیل است:

جدول شماره (۶): مقولات و مفاهیم قرآنی منبعت در قرآن کریم

مقولات	مفاهیم	سوره‌ها و شماره آیات	
نفع خیری پایدار است که مطابقت با واقع دارد	نفع مفهومی در تضاد با ضرر	بقره: ۲۱۹/۱۶۴/۱۲۳/۱۰۲	
	خیر از جمله معانی نفع	نساء: ۱۱	
	حق از دیگر معانی نفع	مائده: ۱۱۹/۷۶	
	ملاک نافع بودن پایداری است و ثبات	انعام: ۱۵۸/۷۱	
	قابلیت تعلیم امور نافع	اعراف: ۱۸۸	
نفع مفهوم مطلق اعم از دنیوی و اخروی، مادی و معنوی	مصادیق اخروی منفعت: باغ‌های بهشتی، منافع معنوی مناسک حج، اولاد صالح	یونس: ۱۰۶/۹۸/۴۹/۱۸ هود: ۳۴	
	مصادیق دنیوی منفعت: منافع کشتیرانی، سرگرمی و شادابی، سود تجارت، اموال و اولاد، رفع عذاب‌های دنیوی، فلزات متنوع، آب، لباس و شیر حیوانات، منافع حیوان قربانی شده، مطلق سود چهارپایان، غنائم جنگ، خویشاوندان، بهره‌انسان از آهن	یوسف: ۲۱ رعد: ۱۷/۱۶ نحل: ۵ طه: ۱۰۹/۸۹ انبیاء: ۶۶ حج: ۳۳/۲۸/۱۳/۱۲ مؤمنون: ۲۱	
	هر نوع منافع (مطلق منافع)	فرقان: ۵۵/۳	
	مشروطیت منافع حقیقی	ابزارهای تأمین منفعت: ایمان، تذکر، صداقت، علم، شفاعت، عمل صالح، نصیحت، علم به غیب، توبه و انابه، همدردی	شعراء: ۸۸/۷۳ قصص: ۹ روم: ۵۷
		موانع جلب منفعت اخروی: عدم اطعام مساکین، ایمان بدون عمل، همنشینی با جریان باطل، نماز نگذاردن، حب دنیا، ایمان و توبه اجباری، غضب الهی	سجده: ۲۹ احزاب: ۱۶ سبأ: ۴۲/۲۳ یس: ۷۳
		جهان‌شمولی منفعت	غافر: ۸۵/۸۰/۵۲
		همگانی بودن منفعت‌های	

مقولات	مفاهیم	سوره‌ها و شماره آیات
مادی		زخرف: ۳۹
پذیرش اصالت طلب منفعت	دعا و طلب نافع	فتح: ۱۱
	الوهیت نافع	ذاریات: ۵۵
	عبودیت نافع	ممتحنه: ۳
	ولایت نافع	مدثر: ۴۸
	توجه به ذات منفعت طلب انسانی	عبس: ۴
	دستور به موضوعات نافع	اعلی: ۹
	محاسبه‌گرایی منفعت طلبانه	
	منافع ناپایدار مادی و غیرنافع در آخرت	
اصالت و تقدم منافع معنوی	اولویت منفعت‌های معنوی بر منفعت‌های مادی	
	دنیا مزرعه‌ای برای آخرت	
مالک حقیقی و در نتیجه نافع حقیقی خداوند متعال	منفعت و مالکیت	

۴-۳. مقوله‌های قرآنی منفعت

مجموع مفاهیم به دست آمده، در مقوله‌های ذیل خلاصه می‌شود:

الف. مطلق بودن منافع اعم از دنیوی و اخروی: با توجه به مصادیق منفعت که در آیات مذکور در جدول به آن اشاره شده است، نفع مفهومی عام است که کلیه مصادیق منفعت اعم از دنیوی و اخروی و مادی و معنوی، را شامل می‌شود و کاربست قرآنی این واژه مطلق می‌باشد.

ب. منافع اصیل اخروی: در منظر قرآنی منافع اخروی و معنوی منافع دارای اصالت می‌باشند، آنان را باید منفعت‌های اصیل دانست. البته قرآن ضمن پذیرش مزیت‌های نسبی منافع مادی، تقدم را بر منافع معنوی داده و منافع دنیوی را ارزشمندتر می‌شمرد که ثمره اخروی نیز داشته باشند.

پ. الزامات کسب منافع: منافع حقیقی یعنی منافع اخروی بدون کسب شرایط لازم و

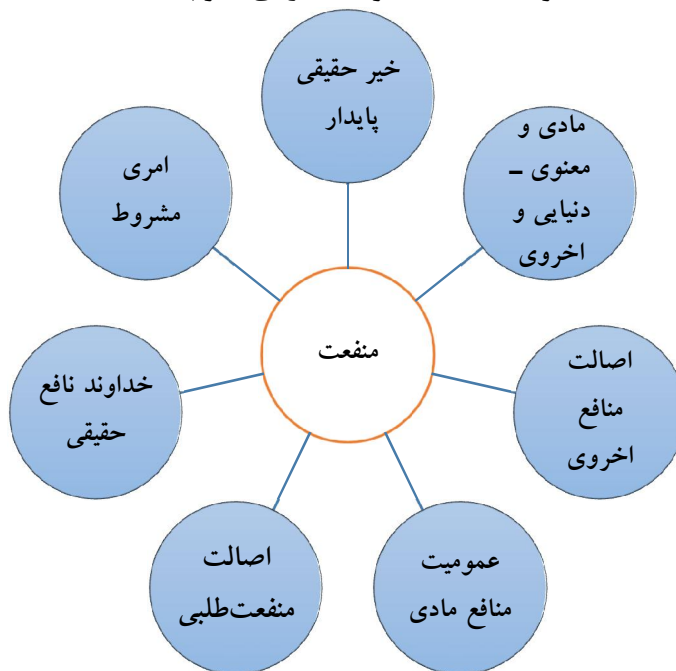
رفع موانع به دست نمی‌آیند و رسیدن بدان‌ها نیازمند تأمین الزمات است. البته که منفعت‌های مادی نیز دارای الزام‌ها و مقدماتی است، اما قرآن کریم از باب اهمیت و اولویت منافع معنوی بر مقدمات دستیابی آنها بیشتر تأکید دارد.

ت. **منافع عام مادی**: براساس رحمانیت خدای متعال منافع مادی مختص مؤمنان نبوده و تمامی انسان‌ها را شامل می‌شود و منافع مادی بر خلاف منافع معنوی مشروط، عمومیت دارند.

ث. **پذیرش اصل منفعت‌طلبی**: انسان اصالتاً موجودی منفعت‌طلب است و قرآن کریم هر گونه پرستش، طلب، تذکر و... بدون منفعت و فایده را نمی‌پذیرد و آن را امری بیهوده برمی‌شمارد. هر عملی باید همراه با منفعت و سودی باشد.

ج. **نافع حقیقی**: از آنجاکه عالم خلقت ملک خدای متعال است و مالک اوست، در نتیجه نافع حقیقی نیز خود اوست و انسان در مسیر طلب منافع حقیقی مسیری جز یاری و اذن او ندارد.

نمودار شماره (۱): مقوله‌های قرآنی مفهوم منفعت

(طراحی توسط نویسندگان)

در مقام جمع بندی می توان چنین اظهار داشت که: نفع به معنای خیری است که از لحاظ مادی و معنوی عمومیت داشته باشد، مطابق با واقع و حقیقت باشد و سود حاصل از آن پایدار و ثابت بوده و گذرا نباشد. در این تعریف سه ویژگی اصلی «خیر همگانی نفع»، «تطابق منفعت با حقیقت» و «پایداری منفعت» در دستیابی به تعریف قرآنی از منفعت جایگاه برجسته‌ای دارد.

۵. تحلیل ملیت در گفتمان قرآنی

به دلیل تفاوت معنایی واژه ملت در قرآن کریم با شکل مستعمل امروزی، برخلاف واژه منفعت، باید در ابتدا کلماتی که قرابت معنایی با این واژه دارند را یافته و در خصوص معنای آن به کالبدشکافی و جستجو پردازیم.

۵-۱. تبیین معناشناسانه ملت

در قرآن کریم از واژگان متعددی برای تبیین واحدهای سیاسی و اجتماعی بشر استفاده شده که هر کدام چهارچوبی خاص را در جامعه انسانی مدنظر دارد. همانند واژه منفعت، واژه ملیت نیز مفهومی برگرفته از مبانی علوم اجتماعی مدرن است و از خاستگاه‌های نظری خاص نشئت گرفته است. برای رسیدن به تعریف قرآنی از چهارچوب مدرن ملیت، واژگانی را که گویای چهارچوب جوامع انسانی است مورد بررسی قرار داده و نسبت و تعریف قرآنی را با تعاریف نظام اجتماعی مدرن مقایسه می‌کنیم.

الف. امت: واژه «امت» از نزدیک‌ترین تعبیر قرآنی است که بیانگر یک واحد سیاسی - اجتماعی است و گویای مرزبندی یک واحد اجتماعی و سیاسی از دیگر جوامع، در زبان قرآن است. ایزوتسو قرآن‌پژوه شهیر، واژه امت را شاه‌کلیدی برای فهم فرهنگ اسلامی می‌داند و معتقد است در حجاز و شبه‌جزیره عربستان، قوام‌دهنده مفهوم اجتماع و سیاست الگوی قومی بوده و عرطب جاهلی وحدت اجتماعی را در چهارچوب ماهیت قبیله‌ای فهم و درک می‌کرده است تا آنکه قرآن کریم در برابر این تصور ریشه‌دار و پرسابقه رویکردی نوین را به‌منظور وحدت انسانی و اجتماعی در برابر ایشان گشود، وحدتی که دیگر بر روابط خونی، خویشاوندی و قومی بنا نمی‌شد بلکه از اشتراک حول یک عقیده و دین سخن می‌گفت (ایزوتسو، ۱۳۸۴، ص. ۹۶). استفاده از واژه «امت» به‌منظور توصیف جمعی از انسان‌ها که براساس دین، احکام الهی و رهبری توحیدی متحدشده و جامعه‌ای دین‌مدار با اهدافی مشترک را شکل داده‌اند؛ نخستین بار توسط قرآن کریم انجام شده است (احمدی، ۱۳۸۸، ص. ۵۰). پس از بررسی مجموعی از آیات به ترکیب‌های گوناگونی دست یافتیم مثل؛ «أُمَّةٌ مُّسْلِمَةٌ»، «أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ»، «أُمَّةٌ وَسَطًا»، «أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ»، «أُمَّةٌ قَائِمَةٌ»، «أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ» و... که به‌صورت ترکیباتی با برخی واژگان دیگر به‌کار رفته است. پس از بررسی می‌توان مجموع معانی به‌دست‌آمده از تحلیل آیات را در جدول معنایی دسته‌بندی کرد و درنهایت طی مقولاتی آنها را جمع‌بندی نمود:

جدول شماره (۷): تحلیل معنایی مفهوم امت

ردیف	نام سوره/آیه	مفاهیم	مقولات
۱	بقره/۲۱۳، مائده/۴۸، هود/۱۱۸، شوری/۸، نحل/۹۳، انبیاء/۹۲، مؤمنون/۵۲، زخرف/۳۳، یونس/۱۹	انسان	واحدهای مطلق انسانی
۲	بقره/۱۲۸	فرزندان و قوم ابراهیم (علیه‌السلام)	
۳	حجر/۵، اعراف/۳۴، مؤمنون/۴۳، یونس/۴۹، نحل/۳۶ و ۸۳، جاثیه/۲۸	مطلق واحدهای انسانی	
۴	قصص/۷۵ و ۲۳	جمعیت از مردم	
۵	بقره/۱۴۳	جامعه مسلمین	واحدهای عقیدتی
۶	آل عمران/۱۰۴	عده‌ای از جامعه مسلمین	
۷	مائده/۶۶، بقره/۱۳۴، اعراف/۱۵۹ و ۱۶۴، ۱۶۸	بخشی از اهل کتاب	
۸	اعراف/۱۸۱	مؤمنان هر جامعه	
۹	اعراف/۳۸، فصلت/۲۵، احقاف/۱۸	جنیان و انسان‌های اهل دوزخ	
۱۰	نساء/۱۴۱، نحل/۶۳ و ۸۴، اعراف/۴۲، یونس/۴۷، هود/۴۸، رعد/۳۰، مؤمنون/۴۴، فاطر/۲۴، غافر/۵	امت‌های پیامبران	
۱۱	حج/۳۴ و ۶۷	پیروان یک منسک	
۱۲	انعام/۱۰۸	رهروان مکاتب غیرالهی	
۱۳	زخرف/۲۲ و ۲۳	آیین و دین	
۱۴	نحل/۱۲۰	امام	
۱۵	هود/۸	زمان‌ها	واحدهای زمانی
۱۶	یوسف/۴۵	سال‌ها	
۱۷	انعام/۳۸	گروه‌های حیوانات	واحدهای حیوانی

کاربردهای واژه امت در چهار مقوله اصلی؛ «واحد انسانی و بشری»، «واحدهای عقیدتی»، «واحد زمانی» و «واحد حیوانی» قابل دسته‌بندی است. در راستای تأیید مقولات مطرح‌شده، علامه طباطبایی نیز بیان می‌دارد: «امت بر جماعتی اطلاق می‌شود، که افراد آن دارای یک مقصد و یک هدف باشند، و این مقصد واحد رابطه واحدی میان

افراد باشد و به همین جهت توانسته‌اند این کلمه را بر یک فرد هم اطلاق کنند، و همچنین در سایر موارد اطلاقش معنای قصد رعایت شده است» (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص. ۱۲۴). این گزارش می‌تواند صحت مقوله‌بندی این بخش را تأیید نماید.

ب. دیار: این واژه ۱۵ مورد در ۱۱ سوره مبارکه آمده است. بررسی نوع کاربردها حکایت از آن دارد که در قالب چهار ترکیب آمده است: «دیارِ کُم»، «دیارِنا»، «دیارِ هُم» و «دیارِ هِم». اطلاق واژه «دار» برای منزل نیز به‌همین خاطر است؛ چراکه در منزل، دیوارهایی وجود دارد که آن را احاطه نموده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص. ۳۲۱). با تحلیل آیات مربوط به این دیدگاه دست می‌یابیم که این واژه مطلق موطن و محل سکونت - اعم از شهر، قلعه و روستا - را دربرمی‌گیرد.

جدول شماره (۸): تحلیل معنایی مفهوم دیار

ردیف	سوره/آیه	مفاهیم	مقولات
۱	بقره/ ۸۴ و ۸۵	عدم اخراج افراد از دیارشان میثاقی الهی	اصالت وطن و دیار
۲	نساء/ ۶۶	اخراج از دیار عقوبت بنی‌اسرائیل	
۳	احزاب/ ۲۷، حشر/ ۲	توبیخ عهدشکنی یهودیان مدینه	
۴	آل‌عمران/ ۱۹۵، حج/ ۴۰، حشر/ ۴	خروج از وطن برای خدا	تقدم آرمان بر وطن و دیار
۵	بقره/ ۲۴۶، ممتحنه/ ۹ و ۸	اخراج از وطن ملاکی بر مخاصمه و ستیزه	تأکید بر دفاع از وطن
۶	هود/ ۶۷ و ۹۴	سکونتگاه قوم: نازل آمدن عذاب بر قوم	دیار مطلق محل اسکان جمعی انسان
		شعیب و صالح در مساکنشان	
		وطن و سکونتگاه قوم بنی‌اسرائیل	
۷	بقره/ ۲۴۳	وطن و سکونتگاه قوم بنی‌اسرائیل	دیار مطلق محل اسکان جمعی انسان
۸	انفال/ ۴۷	مکه دیار قوم قریش	

مجموع بررسی آیات و تحلیل مفاهیم و مقولات قرآنی ما را به چند اصل رهنمون می‌دارد: «اصالت مفهوم دیار» در گفتمان قرآن، «تقدم آرمان‌گرایی بر وطن‌دوستی»، «مطلق بودن ضرورت دفاع از وطن (دیار)» و «مفروض دانستن دیار به‌عنوان برساخته‌ای از اقتضائات اجتماعی بشر».

پ. قوم: واژه قوم کاربست‌های متعددی در قرآن کریم دارند و بارها در ترکیب‌های متفاوت آمده است و گروه خاص مردان و یا گروهی مرکب از مردان و زنان را در زبان عربی قوم گفته‌اند (فیومی، ۱۴۱۴ق، ص. ۵۲۰). این واژه هم کاربستی مذکر و هم مؤنث

دارد. برخی از لغت‌شناسان با توجه به معنای قیام، «قوم» را این‌گونه تعریف نموده‌اند: جماعتی از مردم که نسبت به انجام کاری اساسی - اعم از مثبت یا منفی - اقدام (قیام) نموده‌اند. این معنا از «قوم»، دارای سه رکن مفهومی است: وجود جمعی از مردم، وجود مکانی مشخص، و بالاخره اجماع بر انجام کاری مهم (چه خیر چه شر)؛ برای مثال اصحاب فیل را «قوم فیل» نیز خوانده‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۷، ص. ۳۵).

جدول شماره (۹): تحلیل معنایی مفهوم قوم

ردیف	سوره/آیه	مفاهیم	مقولات
۱	انعام/۷۸، توبه/۷۰، یونس/۹۸، هود/۹۸، فرقان/۳۷، ذاریات/۴۶، اعراف/۶۵ و ۶۶، هود/۹۸، زخرف/۵۱، بقره/۵۴، مائده/۲۰ و ۲۱، اعراف/۸۱ و ۸۲ و ۸۳ و ۸۴ و ۸۵ و ۸۶ و ۸۷ و ۸۸، شعراء/۱۱ و ۱۶۶	جمعی تحت رهبری واحد	
۲	توبه/۱۴، یونس/۱۰۱، یوسف/۳۷، نمل/۴۳، آل عمران/۸۶	جمعی با باورهایی مشترک	واحدهای بشری در ذیل وجوه مشترک: جغرافیا، رهبری واحد، شرایط، باورها، رفتار مشابه
۳	رعد/۷، یوسف/۹، حجر/۵۸، ذاریات/۳۲، توبه/۱۳، مائده/۵۸، اعراف/۸۱ و ۱۳۸، انفال/۶۵، شعراء/۱۶۶	جمعی دارای رفتاری مشابه	
۴	فتح/۱۶، کهف/۹۰، اعراف/۱۶۴، قصص/۴۶، سجده/۳، یس/۶، مجادله/۱۴، ممتحنه/۱۳	جمعی با شرایط مشابه	
۵	کهف/۸۶ و ۹۳	جمعی ساکن در یک منطقه	
۶	انعام/۱۳۳، انفال/۵۳، حجرات/۱۱	مطلق گروه‌های انسانی	قوم هر واحد انسانی

براساس تحلیل آیات می‌توان اشتراک‌ها را معیار واحد «قوم» دانست. در رویکرد قرآنی واحدهای انسانی بر مبنای وجوه مشترک مکانی، رفتاری و عقیدتی متمایز می‌شوند. باید توجه داشت واژه قوم مفهومی عام را حکایت دارد که مطلق جوامع بشری اعم از بزرگ و کوچک را شامل می‌شود. براساس این دو مقوله اصطلاح قوم می‌تواند واحدهای انسانی را شامل شود که یا ویژگی‌های منحصری داشته باشند یا اینکه به‌صورت عام باشند.

ت. قریه: از دیگر واژگان قرآنی که اشاره به جمعی انسانی دارد، واژه «قریه» است. این واژه در ۲۲ سوره مبارکه و ۲۸ مرتبه در مشتقات گوناگون به‌کار رفته است. ویژگی بارز

قریه این است که در آن جمعی از مردم برای زندگی دور هم جمع شده‌اند و محل سکونت آنها به هم نزدیک و کنار هم است. این تعریف می‌تواند بر اجتماع‌هایی چون دهکده، روستا، و یا شهر، صادق باشد (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱۷، ص. ۳۵). کاربردهای این واژه را در بیان قرآن کریم چنین تحلیل می‌کنیم:

جدول شماره (۱۰): تحلیل معنایی مفهوم قریه

ردیف	سوره / آیه	مفاهیم	مقولات
۱	نحل/۱۱۲، قصص/۵۸، محمد/۱۳	مکانی آباد	مکانی آباد برای سکونت و دارای عقاید گاه یکسان و طبقات اجتماعی گوناگون
۲	بقره/۱۲۳، انعام/۱۲۳، اسراء/۱۶، سبأ/۳۴، زخرف/۲۳	جامعه‌ای متشکل از طبقات اجتماعی	
۳	شعراء/۲۰۸، زخرف/۲۳	نظام باورها و اعتقادهای مشترک	
۴	اسراء/۵۸، طلاق/۸	جلوه‌ای از مادیت	
۵	بقره/۲۵۹، نحل/۳۴، اعراف/۹۴ و ۹۵، حجر/۴، کهف/۷۷، نحل/۱۱۲، قصص/۵۸، محمد/۱۳، بقره/۱۲۳، انعام/۱۲۳، اسراء/۱۶، سبأ/۳۴، شعراء/۲۰، زخرف/۲۳، اسراء/۵۸، طلاق/۸...	مطلق محل اسکان	

در باب مقولات ذکر شده می‌توان ادعا نمود که آبادی، منطقه سکونتی و وجود طبقات اجتماعی متنوع با عقاید مشترک یا گاه متکثر و متضاد، از ویژگی‌های اصلی مفهوم قریه در ادبیات قرآنی بوده است.

ث. **طایفه:** واژه «طایفه» در ۱۴ سوره و ۲۱ مرتبه به‌کار رفته و از دیگر واژگانی می‌باشد که توصیف‌کننده شکلی از اجتماع انسانی در منظر قرآن است: لغویین طایفه را چنین تعریف کرده‌اند: «گروهی از مردم و یا قطعه‌ای از شیء‌ای. به جمعی که بیش از سه نفر و کمتر از هزار نفر باشند اطلاق می‌شود (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص. ۳۸۱). بررسی دقیق آیات قرآن کریم نیز معنای فوق را تأیید می‌کند و بیانگر آن است که واژه طایفه بخشی کوچک و یا گروهی خاص از جامعه بشری را مورد خطاب قرار می‌دهد.

جدول شماره (۱۱): تحلیل معنایی مفهوم طایفه

ردیف	سوره / آیه	مفاهیم	مقولات
۱	آل عمران/۱۵۴، نساء/۱۰۲، توبه/۱۲۲، نور/۲، مزمل/۲۰، حجرات/۹	جمعی از جامعه مسلمانان	مفهومی مطلق از جمع و گروهی کوچک‌تر از افراد یک جامعه بزرگ‌تر
۲	آل عمران/۱۲۲، توبه/۶۶ و ۸۳، نساء/۸۱ و احزاب/۱۳	گروهی از منافقان ساکن در جمع مسلمانان	
۳	قصص/۴، صف/۱۴، اعراف/۸۷	بخشی از یک قوم	
۴	آل عمران/۶۹ و ۷۲، انعام/۱۵۶	اهل کتاب	

این عبارت مفهومی است صرفاً پیرامون جوامع و افراد انسانی که امکان دارد گروه‌های مختلف در آن دارای اشتراک‌های عقیدتی، نژادی یا فکری باشند.

ج. ناس: کلمه ناس در قرآن کریم اطلاق به مردم دارد. انسان‌ها را می‌توان به دسته‌های گوناگون تقسیم کرد: غنی، فقیر، عالم، جاهل، سفید، سیاه، ظالم، مظلوم و... . اگر ما انسان‌ها را ببینیم و این مایه‌های اختلاف و تبعیض را کنار بگذاریم یعنی به رنگ‌ها، شکل‌ها و طبقه‌های گوناگون آنها نظر نکنیم و انسان‌ها را در لباس انسان ملاحظه کنیم در این اعتبار می‌گوییم ناس (مردم) که شامل همه افراد بشر است. انسان منهای رنگ، شکل، طبقه، دین و طرز تفکرش و به اصطلاح فلاسفه: انسان لابشرط (مطهری، ۱۳۸۲، ج ۱، صص. ۱۶۲-۱۶۱).

جدول شماره (۱۲): تحلیل معنایی مفهوم ناس

ردیف	سوره / آیه	مفاهیم	مقولات
۱	بقره/۱۶۴، ۱۶۶، ۱۸۸، ۲۰۰، ۲۵۱، ۲۷۳، نساء/۱، ۳۷، ۱۴۲، مائده/۳۲، ۴۴، اسراء/۹۴، کهف/۵۵، نمل/۸۲، روم/۳۰، ۳۳، ۳۶، فاطر/۴۵، دخان/۱۱، یونس/۲۱، ۴۴، ۹۹...	عموم انسان‌ها	عموم انسان
۲	بقره/۲۰۴، ابراهیم/۳۶، آل عمران/۴۱، ۴۶، مائده/۱۱۰، هود/۸۵، اعراف/۱۱۶...	قومی از اقوام	گروهی از افراد انسانی که دارای ویژگی‌ها و شرایط مشترک هستند
۳	بقره/۸، ۲۰۴، آل عمران/۱۷۳	گروهی از منافقان	
۴	نساء/۵۴	پیامبر اکرم و خاندان گرامیشان	

دو دسته‌بندی کلی در خصوص مقولات واژه ناس مطرح است که در دسته نخست در مقام اشاره و خطابه به عموم انسان‌ها است و در قسم دوم از افرادی که دارای ویژگی‌ها یا شرایط مشترک هستند.

چ. عشیره: این واژه در قرآن کریم ۳ مرتبه به کار رفته است: «عَشِيرَتُكُمْ»، «عَشِيرَتُكُمْ» و «عَشِيرَتَهُمْ». در زبان عربی به خانواده یک مرد، عشیره او گفته می‌شود؛ چراکه وی به واسطه خانواده‌اش کامل می‌شود. از حیث زبان‌شناسی، «عشیره» کلمه کامل در زبان عربی دانسته می‌شود و از این حیث بر خانواده که موجب کامل شدن مرد هم است، اطلاق شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص. ۵۶۷). ابن‌منظور عشیره را قبیله نیز می‌داند و چنین می‌نویسد: «عشیره مرد به فرزندان نزدیک پدری وی اطلاق می‌شود» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۵۷۴). با این تفسیر، عشیره دلالت بر کوچک‌ترین واحد اجتماعی بعد از خانواده، دلالت دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۷، ص. ۳۸).

ح. قبیله: در سوره مبارکه حجرات این واژه به صورت جمع آمده است که بر گروهی که بیش از عشیره باشند اطلاق می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۵۴۱): «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا» (حجرات / آیه ۱۳).

خ. شعب: واژه «شعب» نیز تنها یک‌بار در قرآن و در سوره حجرات آیه ۱۳ و به صورت جمع به کار رفته است و آن هم در کنار واژه قبایل در آیه ۱۳ سوره حجرات. واژه شعوب جمع شعب است که حکایت از توده‌های عظیم انسان دارد که از قبایل بیشترند و این معنا مطابق نظر اکثر مفسرین است (طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۲۳، ص. ۲۲۳). وجود شعوب گوناگون، بیانگر تفاوت بین انسان‌ها و از جمله الطاف الهی و اقتضانات بشری است که منجر به متمایز شدن گروه‌های انسانی از یکدیگر می‌شود.

۲-۵. معنای جامع ملیت

مفاهیم و واژگانی را که در خصوص اجتماعات بشری بررسی شد، معانی دقیق و گسترده‌ای را شامل می‌شد که مؤید توجه قرآن کریم به اختصاصات زندگی انسان در اعصار مختلف است. در بررسی این مفاهیم با معیارها و ملاک‌های متعددی مواجه شدیم که بیانگر آن است که قرآن کریم بسته به شرایط و اقتضانات زمانی و مکانی بشری، الگوهای متنوعی از اجتماعات انسانی را اشاره دارد. مجموع مرزبندی‌های

احصاء شده از آیات که از واحد مطلق انسانی آغاز شده است و به نهادهای کوچک و بزرگ با خصایص و ویژگی‌های منحصر به فرد منتهی می‌شود را در جدول ذیل دسته‌بندی نموده‌ایم:

جدول شماره (۱۳): جمع‌بندی معنایی ملیت در قرآن کریم

ردیف	واژه	معیار و ملاک
۱	امت، ناس	مطلق واحدهای بشری و انسانی
۲	ناس، امت، شعب، قوم، طایفه	گروه‌های عظیم بشری دارای شرایط مشابه
۳	ناس، امت، طایفه، قریه، قوم، شعب	گروه‌های انسانی دارای عقاید مشابه
۴	ناس، امت، قوم	گروه‌های انسانی تحت رهبری واحد
۵	ناس، قریه، قوم، دیار	گروه‌های انسانی ساکن در یک منطقه
۶	امت، قبیله، عشیره	گروه‌های بشری دارای نسبت خانوادگی

معیارها و ملاک‌های نامبرده که در ادبیات قرآنی به‌کار رفته است، هیچ‌کدام دارای اصالت ماهوی نیستند بلکه در شرایط و اقتضائات زندگی انسان و براساس سنن و اراده الهی به‌کار گرفته شده‌اند. در منطق قرآنی اصالت با اصول ثابت است؛ به‌صورتی‌که تحولات بشری را امری جاری دانسته و با این نگرش معیارها و ملاک‌های کلان عقیدتی و جغرافیایی را بیان می‌کند و درنهایت به مطالعه جامعه انسانی می‌پردازد.

۶. تصویر قرآنی از الگوی مناسب جوامع بشری

از رهگذر تحلیل دلالت‌های و مقوله‌های قرآنی ارائه‌شده درخصوص گونه‌های مختلف اجتماعات بشری، حال می‌توان به گزاره‌های راهبردی زیر به‌عنوان راهنمای تأسیس جامعه و تعریف منافع برای آن دست یافت:

۶-۱. مرزبندی اجتماعی به‌مثابه امری اجتماعی

در دوره‌های زمانی مختلف، مورد قبول و تأیید قرآن بوده است. این مسئله چه در زمان‌های گذشته که زندگی‌ها قبیله‌ای و چه در زمان کنون که روابط بین انسان‌ها رنگ و بوی مدرن به خود گرفته است، امری کاملاً عادی به نظر می‌آید.

۲-۶. مرزبندی عقیدتی

مفهومی است که به کرات در ادبیات قرآنی مطرح و به‌عنوان معیاری حقیقی در مرزبندی جوامع برشمرده شده است. در مطالعه ادبیات قرآنی متوجه یک ستیز و مبارزه دائمی هستیم، ستیزهای مختلفی از جمله ستیز با طاغوت، ستیز با کفر، ستیز با نفاق، ستیز با شرک و... منطق هویتی قرآن غیریت‌ساز نیست بلکه غیریت‌های ذاتی و حقیقی را می‌شناسد و می‌شناساند و در مواردی حتی به مبارزه با آنان دستور داده و معیار این غیرت، ویژگی‌های فکری و عقیدتی است نه معیارهای مادی و بشری.

۳-۶. قرآن کریم زندگی اجتماعی را امری اصیل می‌داند

در عین حالی که از خود به‌عنوان یک مسلک اجتماعی یاد کرده، قوانین دینی را در چهارچوبی اجتماعی طرح‌ریزی می‌نماید. کاربست پرتکرار واژگانی پیرامون جامعه و اجتماع در قرآن کریم و ذکر احکام فقهی، حقوقی، اجتماعی و حتی اخلاقی بسیار در کنار آنان، حکایت از اهمیت این موضوع و عمق اهتمام قرآن کریم به امور اجتماعی است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۷، ص. ۳۹).

۴-۶. وحدت‌گرایی و تفرقه‌ستیزی

اصلی است که در سراسر قرآن کریم بدان پرداخته شده است و براساس رویکردی توحیدی، هر امری که تفرقه‌آفرین باشد را نقد و نکوهش می‌کند. از جمله در آیه ۹۲ سوره مبارکه انبیاء می‌فرماید: «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (انبیاء / آیه ۹۲)، این نوع انسانی، امت شما بشر است، و این هم واحد است، پس امت واحده‌ای هستید و من الله واحد تعالی، پروردگار شما هستم، زیرا مدبر شمایم؛ بنابراین تنها مرا بپرستید (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱۴، ص. ۴۵۵).

۵-۶. اصالت تعلق خاطر به دیار و وطن

قرآن کریم به‌وضوح در اثنای تمثیلات و داستان‌های معرفتی بدان اشاره و همچنین اخراج از دیار را به‌عنوان مجازاتی سنگین برشمرده است. قرآن کریم در خصوص آباد کردن دیار و رفاه مواطنین نیز اهمیت فراوانی قائل است که اماره‌ای بر اثبات مدعا می‌باشد.

بر این اساس معیارهای فوق بسته به اقتضائات انسانی شکل می‌گیرد که البته هر کدام اشاره به اصول ثابتی دارد که در نظام الهی دارای شواهد تاریخی مستند نیز می‌باشد. با توجه به این نکته معیارهای به‌دست‌آمده از روش داده‌بنیاد و تحلیل آنها به ما نشان می‌دهد که چهارچوب‌های مدنظر گفتمان قرآن کریم جهت ترسیم جامعه مطلوب بشری و خطوط قرمز چیست و برای طراحی الگوی مطلوب اجتماعی چه مواردی بایستی مدنظر قرار بگیرد. البته لازم به ذکر است در این قبیل موضوع‌ها که معیارهای متعدد ذکر می‌شود، اولویت‌سنجی بسیار حائز اهمیت است چراکه با توجه به شواهد تاریخی، امکان ایجاد تراحم و تضاد ارزش‌ها وجود دارد و در این شرایط این اولویت است که گره کار را خواهد گشود.

نتیجه‌گیری

درک منافع ملی در گفتمان قرآنی تابع درک دو معنا است؛ منفعت و ملیت. کاربرد رایج منفعت در این گفتمان عبارت است از: خیر مادی و معنوی که مشروط به شرایط و اقتضائات است و انسان از دستیابی به آن سودی پایدار و مطابق واقع را حاصل می‌کند. اما برای فهم معنای قرآنی واژه ملیت، کلماتی که دارای تقارب یا همپوشانی معنایی بودند، مطالعه شدند. با توجه به معیارهای فوق‌الذکر به کمک منطق قرآن، پنج اصل راهبردی در خصوص ملیت به‌دست آمد که عبارت‌اند از:

الف. اقتضائی بودن مسئله تقسیم‌بندهای اجتماعی انسان‌ها؛

ب. ارزش و اعتبار والای وطن و محل زندگی در ادبیات قرآنی؛

پ. رجحان هویت ایمانی نسبت به هویت سرزمینی؛

ت. از آنجاکه در ادبیات قرآن ضابطه بیگانگی و غیریت، ضابطه‌ای عقیدتی است و با بخش عمده‌ای از معیارهای صرفاً مادی امروزی در تضاد است؛ لذا شبهه غیریت‌آفرینی در اندیشه اسلامی و قرآنی بر مقیاس‌های مادی مدرن، قیاسی نادرست و غیرموجه است.

ث. هدف متعالی اسلام دستیابی به امت واحده است؛ بنابراین در این مسیر با سردادن شعار توحید و تجمیع بشریت ذیل پرچمی واحد، تفرقه را عارضه‌ای بر حقیقت زندگی بشر معرفی می‌نماید.

از بررسی آیات قرآن کریم چنین به دست می‌آید که منفعت‌طلبی ذیل مفهوم منافع ملی امری اصیل قلمداد شده و به تبع آن منفعت‌طلبی فطری انسان نیز تأیید شده است، تا جایی که در ادبیات قرآنی معبودی شایسته پرستش به حساب می‌آید که نافع باشد. براین اساس یکی از راهبردهای اصلی دولت اسلامی، تعقیب و برنامه‌ریزی جهت فراهم‌سازی منافع مادی و معنوی است. با توجه به پذیرش اقتضائی اجتماعات انسانی در قرآن کریم، به نظر می‌رسد اقتضاء امروز بشر که چهارچوب‌های ملی است، مورد پذیرش آلی و ابزاری قرآن باشد.

یادداشت‌ها

۱. «لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا» (اعراف/۱۸۸)؛ «وَلَا يَمْلِكُونَ لِنَفْسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا» (فرقان/۳)؛ «وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ» (سبأ/۲۳)؛ «لَنْ تَنْفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ» (ممتحنه/۳)

کتابنامه

قرآن کریم.

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. تصحیح جمال‌الدین میردامادی، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- احمدی، ظهیر (۱۳۸۸). «مفهوم‌شناسی امت در قرآن و اجتماع»، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم. ۳(۲). ۶۸-۴۷.
- ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۸۴). *خدا و انسان در قرآن: معنی‌شناسی جهان‌بینی قرآنی*. (احمد آرام مترجم). تهران: انتشار.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). *تفسیر موضوعی قرآن کریم؛ جامعه در قرآن*. قم: نشر اسراء.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دارالفکر.
- خانی، حسن (۱۳۸۹). «تبیین اخلاق و منفعت در روابط بین‌الملل»، *نشریه علمی دانش سیاسی*. ۶(۱۱)، ۲۴-۵.
- خانی، محمد حسن و محمدی سیرت، حسین (۱۳۹۵). «تاثیر ایدئولوژی بر منافع ملی و امنیت ملی در سیاست خارجی ایران: با تاکید بر اندیشه امام خمینی (ره)»، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام. ۶(۴)، ۱۱۷-۹۱.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دار العلم الدار الشامیه.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۳). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. (احمد بهشتی، مترجم). تهران: فراهانی.

فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير*. قم: دار الهجرة. قبادی، خسرو (۱۳۸۴). «ضرورت‌ها و بایسته‌های منافع ملی در نظام جمهوری اسلامی ایران»، *نشریه علمی دین و ارتباطات*. ۱(۲۶)، ۱۰۹-۱۲۸.

قرشی بنایی، علی‌اکبر (۱۴۱۲ق). *قاموس قرآن*. تهران: دار الکتب الاسلامیه. کلیستون، دیوید دبلیو (۱۳۷۹). *دو رویه منفعت‌مندی*. (اصغر افتخاری، مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

لینکلتر، اندروو (۱۳۸۵). *نظریه هنجارگذار و روابط بین الملل*. (لی لا سازگارا، مترجم). تهران: نشر وزارت امور خارجه.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). *خدمات متقابل اسلام و ایران*. تهران: انتشارات صدرا، ج ۱۴.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). *آشنایی با قرآن*. تهران: انتشارات صدرا.

هراتی، محمدجواد و سلیمانی، رضا (۱۳۹۶). «دشواری‌های تعریف منفعت ملی در جمهوری اسلامی ایران»، *نشریه علمی دانش سیاسی*. ۱۳(۲۵)، ۱۹۵-۱۷۱.

Aron, Raymond (1967). *Peace and War: A Theory of International Relations*, New York: Doubleday & Company.

Krasner, Stephan (1978). *Defending the national Interest: Raw Materials Investments and U.S. Foreign Policy*, Princeton: Princeton University Press.

Morgenthau, Hans.j, (1945). *Politics among Nations: Struggle for Power and Peace*, NewYork: Knopf.

Nye, Joseph (2002). *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone*, Oxford: Oxford University Press.

مصاحبه

منصوری، جواد (۱۳۹۶). تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.